

Monede, castre și schimburi comerciale în peninsula Balcanică (sec. VI – începutul sec. VII)

Florin CURTA

Abstract

The nature of settlements in the 6th century Balkans is a matter of current debate. Amphorae and hoards of iron implements and weapons have been discussed in relation to that controversy. The archaeological evidence, particularly that of amphorae and lead seals, points to the great significance of the *quaestura exercitus*, an administrative unit created in 536 by means of combining rich provinces overseas (islands in the Aegean Sea, Caria, and Cyprus) with border provinces such as Moesia inferior and Scythia Minor, in order to secure both militarily and financially the efficient defense of the Danube frontier. Conspicuously missing from this discussion of military sites, amphorae, and commerce is the numismatic evidence. To be sure, a great number of 6th century hoards of copper are known from hilltop sites, including those that have also produced hoards of iron implements. So far, however, single coins from hilltop sites have rarely been treated as archaeological finds. Single finds of coins remain a category of archaeological evidence commonly neglected in discussions of the 6th century economy in the Balkans. The article takes a detailed look at some of the most important archaeological contexts with 6th century coins. Whether or not one can, therefore, talk about the economy of the 6th century Balkans, coins served primarily to facilitate exchanges resulting from the state-run distribution of food and goods. The circulation of coins was connected with the *quaestura exercitus* implemented in 536, and the small copper denominations discovered on hilltop sites in the Balkans were not obtained on the market (none existed in any of the many hilltop sites known so far), but piggybacked on transports of *annona*.

Key-words: hillfort, hoards of iron implements and weapons, single coin finds, Balkans, economy, trade, *annona*

Natura sau tipul așezărilor din Peninsula Balcanică în secolul VI constituie de mult un subiect de aprinse discuții atât în rândurile istoricilor, cât și ale arheologilor. Motivul principal este că aproape fiecare aspect al istoriei ultimului secol de stăpânire romană asupra întregii peninsule a fost substanțial revizuit în ultimii 20 de ani. Cele mai importante schimbări de perspectivă au avut loc în chestiunea „ruralizării”, adică a transformării centrelor urbane în ceva mai prejos de orașe, dar mai mult decât sate. Tot atât de dramatică este însă mutația ce s-a produs în studiul așezărilor rurale din secolul VI, mai precis al numeroaselor așezări fortificate de pe întreaga întindere a Peninsulei Balcanice.

În ultimii ani, dezbaterile s-a concentrat asupra caracterului acestor așezări fortificate: au fost ele așezări civile (adică sate fortificate) sau cetăți (adică fortificații cu scop exclusiv militar)? Potrivit lui Archibald Dunn, fortificațiile de pe înălțimile deluroase din nordul Greciei ofereau adăpost atât populației urbane, cât și celei rurale care se refugia din regiunile de câmpie devastate de invaziile barbare¹. Mihailo Milinković e de părere că numeroasele așezări fortificate din Balcani nu puteau fi nici refugii, nici cetăți cu scop pur militar, întrucât există clare dovezi ale prezenței înăuntrul lor atât a femeilor, cât și a copiilor. Potrivit lui Milinković, statul nu ar fi putut nicidecum să administreze toate aceste centre fortificate. Avem deci de a face cu sate fortificate, al căror caracter agrar este trădat de descoperirile de unelte agricole². Andrew Poulter respinge din capul locului ideea oricărei asemănări dintre așezările fortificate din nordul peninsulei, pe care le interpretează drept refugiul, și castrele de pe frontiera dunăreană, a căror funcție militară nu poate fi pusă la îndoială³. Aidoma lui Milinković, Čavdar Kirilov invocă descoperirile de unelte agricole drept argument în favoarea ideii potrivit căreia așezările fortificate din Balcani erau sate fortificate, și nu castre⁴.

Cu toate acestea, uneltele agricole descoperite în multe dintre așezările fortificate din centrul și partea de nord a Peninsulei Balcanice au fost adesea greșit datate, din cauza nerecunoașterii faptului că aceste așezări au și o fază de locuire medievală timpurie (sec. IX-X). Uneltele cu pricina sunt de fapt mai târzii și n-au

¹ Archibald W. Dunn, „Stages in the transition from the late antique to the middle Byzantine urban centre in southern Macedonia and southern Thrace.” in *Aphieroma ston N. G. L. Hammond*, (Thessaloniki: Hetaireia Makedonikon Spoudon, 1997), 144; Archibald W. Dunn, „Continuity and change in the Macedonian countryside from Gallienus to Justinian.” in *Recent Research on the Late Antique Countryside*, red. William Bowden, Luke Lavan, Carlos Machado, (Leiden/Boston: Brill, 2004), 551-552.

² Mihailo Milinković, „Mreža naselja i njihova struktura na severu Ilirika u 6. v. – arheološki podaci.” in *Vizantijski svet na Balkanu*, red. Bojana Krsmanović, Ljubomir Maksimović and Radivoj Radić, vol. 2, 299-311. (Belgrad: Vizantoloshki Institut SANU, 2012); Mihailo Milinković, „Die Neuformung des Landschaftsbildes und der Stadt im Nordillyricum des 6. Jahrhunderts, Fallstudie Jelica-Gradina.” *Hortus Artium Medievalium* 20 (2014), nr. 1, 251.

³ Andrew G. Poulter, „Cataclysm on the Lower Danube: the destruction of a complex Roman landscape.” in *Landscapes of Change. Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, red. Neil Christie, (Hants/Burlington: Ashgate, 2004), 247; Andrew G. Poulter, „The Bulgarian-British research programme in the countryside and on the site of an early Byzantine fortress: the implications for the Lower Danube in the 5th to 6th centuries AD.” in *The Lower Danube in Antiquity (VI c. B.C.-VI c. AD). International Archaeological Conference, Bulgaria-Tutrankan, 6.-7.10.2005*, red. Liudmil Vagalinski, (Sofia: NOUS Publishers), 2007, 380.

⁴ Čavdar Kirilov, „Der rissig gewordene Limes. Höhensiedlungen im östlichen Balkan als Zeugnis für die Schwache des oströmischen Reiches in der Spätantike.” in *The Lower Danube in Antiquity (VI c. B.C.-VI c. AD). International Archaeological Conference, Bulgaria-Tutrankan, 6.-7.10.2005*, red. Liudmil Vagalinski, (Sofia: NOUS Publishers, 2007), 337-338.

nimic de a face cu faza de locuire romano-bizantină. Acest lucru este valabil și în cazul depozitelor de unelte și arme de fier. Dintre cele trei depozite menționate de către Čavdar Kirilov, cel de la Šumen e mai mult ca sigur din Evul Mediu timpuriu, și nu din secolul VI, după cum indică cuțitele de plug și ramele de hârleț găsite în acest depozit⁵. Pe de altă parte, săpăligile și târnăcoapele, dar și secerile și cosoarele din depozitele romano-bizantine se potrivesc de minune cu ideea unei agriculturi pe scară redusă, de grădină, fie înăuntrul, fie în afara zidurilor. Spații deschise de întindere apreciabilă sunt atestate, de exemplu, în partea de nord a fortificației romano-bizantine din colțul de sud-est al orașului antic Nicopolis ad Istrum (Nikiup). Întrucât nu există nicio dovadă a unei producții cerealiere pe scară largă, aceste spații nu puteau servi decât unor grădini pentru creșterea legumelor sau, poate, a meiului⁶. Analiza semințelor de plante din așezarea fortificată de la Iatrus (Krivina) a dovedit că soldații din garnizoana acestui castru consumau în special ovăz și mazăre, care puteau foarte bine să fi fost cultivate în grădinile din imediata apropiere a așezării⁷. Dar avem deja suficiente argumente pentru a demonstra că astfel de grădini nu puteau fi de ajuns pentru nevoile populației din așezările fortificate din secolul VI. Răspândirea pe teritoriul Peninsulei Balcanice a amforelor datate în acel secol (în special a amforelor de tip Late Roman 1, Late Roman 2 și *spatheion*) a fost interpretată drept un indiciu al unui sistem de distribuire a alimentelor pentru garnizoanele castrelor, care era întreținut de către stat⁸. Semințele de grâu, secară, orz și mei din așezarea militară de la Svetinja, datată la sfârșitul secolului VI și începutul secolului VII, sunt un indiciu clar al faptului că alimentele erau livrate din afară, foarte probabil din orașul Viminacium, aflat în apropiere, unde alimentele cu pricina ajungeau prin sistemul de distribuire al annonei, semnalat de descoperirile de amfore⁹. Autorul tratatului cunoscut sub numele de *Strategikon* (un manual militar de la sfârșitul secolului VI sau începutul celui următor) recomandă ca, în urma campaniilor de la nordul Dunării împotriva sclavinilor, trupele romane să nu distrugă alimentele

⁵ Florin Curta, „Horsemen in forts or peasants in villages? Remarks on the archaeology of warfare in the 6th to 7th c. Balkans.” in *War and Warfare in Late Antiquity*, red. Alexander Sarantis and Neil Christie, (Leiden/Boston: Brill, 2013), 831, 835; 827, fig. 6.

⁶ Andrew G. Poulter, *Nicopolis ad Istrum: a Roman, Late Roman, and Early Byzantine City*. (London: Society for the Promotion of Roman Studies, 1995), 181.

⁷ Eva Hajnalová, „Archäobotanische Funde aus Krivina.” in *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, vol. 2, 207-35. (Berlin: Akademie-Verlag, 1982).

⁸ Florin Curta, *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI-VII*. Târgoviște: Cetatea de Scaun, 2006, 162-163.

⁹ Ksenija Borojević, „Analiza ugljenisanog semenja sa lokaliteta Svetinja.” *Starinar* 38 (1987): 65-71.

capturate în așezările vrăjmașilor, ci să le transporte cu ajutorul animalelor de povară „în țara noastră”.¹⁰

Dacă soldații romani aveau nevoie de alimente din teritoriul inamic, atunci aceasta nu poate fi decât o dovadă că nu existau suficiente surse de hrană în Peninsula Balcanică, deci nicio producție agricolă pe scară largă. Așijderea, analiza oaselor de animale din așezarea fortificată de la Iatrus a arătat că soldații din garnizoană se bizuiau pe vânat pentru a-și face rost de carne¹¹. Chiar dacă am admite pentru moment, pe baza depozitelor de unelte, că unii dintre locuitorii așezărilor fortificate din provinciile balcanice ale Imperiului se ocupau în secolul VI cu grădinaritul pentru a suplimenta livrările insuficiente sau intermitente de *annona*, asemenea activități economice vor fi fost fără îndoială temporare și de importanță secundară. Așezările fortificate din Balcani nu vor fi fost toate cu caracter militar, dar niciuna dintre ele nu poate fi interpretată drept sat fortificat. În dosul sau imediat în afara zidurilor fortificațiilor din secolul VI, niciun fel de ocupații agricole nu puteau satisface nevoile de subzistență ale populației. „Ruralizarea” Peninsulei Balcanice în Antichitatea târzie trebuie deci înțeleasă ca un proces de militarizare a spațiilor rurale.

Tehnologia agrară pusă în lumină de analiza depozitelor de unelte reprezintă o formă de adaptare la criză și nu poate fi nicidecum interpretată drept o dovadă de independență economică. Întrucât există o legătură directă între dimensiunile terenurilor cultivate și uneltele folosite pentru cultivarea lor, ne putem pune întrebarea cum ar fi fost posibilă alimentarea populației cu caracter mai mult sau mai puțin militar din așezările fortificate din secolul VI. S-a afirmat că unele descoperiri arheologice, în special cele de amfore și de sigilii de plumb, reflectă importanța unității administrative cunoscute sub numele de *quaestura exercitus*, care a fost creată în 536 prin combinarea unor bogate provincii, precum insulele din Marea Egee, Caria și Cipru, cu provincii de graniță, precum Moesia inferior și Scythia minor, cu scopul de a asigura buna apărare a acestora din urmă atât din punct de vedere militar, cât și financiar¹². Principala funcție a unui *quaestor exercitus* era de a distribui *annona* trupelor încartiruite în Moesia inferior și Scythia minor: impozitele colectate în Caria, Cipru și în insulele din Marea Egee erau

¹⁰ *Strategikon* XI 4.8. și 32.

¹¹ László Bartosiewicz, Alice M. Choyke. „Animal remains from the 1970-1972 excavations of Iatrus (Krivina), Bulgaria.” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43 (1991), 196.

¹² Florin Curta, „*Quaestura exercitus*: the evidence of lead seals.” *Acta Byzantina Fennica* 1 (2002): 9-26; Florin Curta, „Amphorae and seals: the „sub-Byzantine” Avars and the *quaestura exercitus*.” in *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag*, red. Ádám Bollók, Gergely Csiky și Tivadar Vida. (Budapesta: Institute of Archaeology, 2016), 307-334.

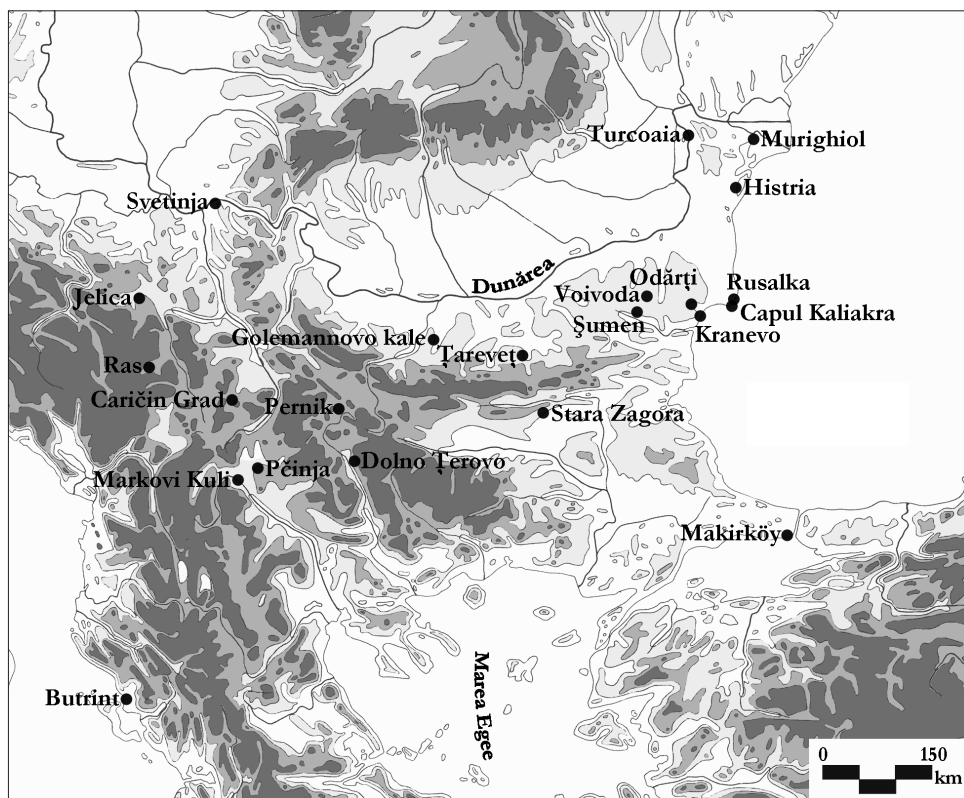
trimise trupelor din nordul Peninsulei Balcanice, fie sub formă de bani, fie, mai degrabă, în natură. Răspândirea amforelor de tip Late Roman 2 în provinciile balcanice ale Imperiului coincide cu răspândirea sigiliilor de plumb aparținând funcționarilor din administrația imperială, dintre care cea mai mare parte lucrau pentru *quaestura exercitus*.

Cum era totuși distribuită *annona* în provinciile balcanice din secolul VI? Catherine Abadie-Reynal făcea deosebire între „comerțul liber de piață”, reflectat de descoperirile de amfore palestiniene (în special „amfora de Gaza” de tip Late Roman 4), și livrările de *annona*, semnalate de amforele de tip Late Roman 1, Late Roman 2 și *spatheion*. Concluzia ei era că cele din urmă nu reprezintă comerț în adevăratul înțeles al cuvântului, ci schimburi de o cu totul altă natură¹³. Ceea ce lipsește din această discuție privitoare la așezările militare, amfore și comerț sunt descoperirile monetare. Ce-i drept, un mare număr de tezaure de monede din secolul VI provine din așezări fortificate, dintre care unele sunt cunoscute și pentru descoperiri de depozite de unelte (de exemplu Pernik și Șumen). Potrivit unui studiu recent, acumularea de monedă de bronz din tezaurele descoperite în nordul Peninsulei Balcanice, mai ales cele datate la sfârșitul secolului VI și la începutul secolului VII, trebuie pusă pe seama militarilor¹⁴. Cu alte cuvinte, aceste tezaure de modestă valoare reprezintă economiile soldaților aduși la frontiera dunăreană în cursul războaielor împăratului Mauriciu cu avarii și cu slavii.

Cântarele și greutatea de bronz ce apar adesea în tezaurele monetare din secolul VI sunt și ele un indiciu al faptului că avem de a face cu plăți de salarii militare. Se știe însă că „salariul” (*donativum*) era plătit în monedă de aur, nu de bronz. Soldații ar fi adus monedele de aur la un *campstor* atașat fiecărei unități militare, care ar fi schimbat monedele de aur în mărunțiș, adică în monedă divizionară de bronz. Un astfel de scenariu se bazează pe inscripția funerară descoperită la sfârșitul secolului XIX la Makriköy (o localitate inclusă în momentul de față în orașul Bakirköy din Turcia europeană, vechiul oraș Hebdomon). Inscripția pomenește pe un oarecare Ioan, fiul lui Hyakinthos, care „s-a luat după expediție” în calitate de *campstor* imperial și a murit, probabil în cursul unei campanii mili-

¹³ Catherine Abadie-Reynal, „Céramique et commerce dans le bassin égéen du IV-e au VII-e siècle.” in *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, edited by Gilbert Dagron, vol. 1 (Paris: P. Lethielleux, 1989), 143-62; Catherine Abadie-Reynal, „Les échanges interrégionaux de céramiques en Méditerranée orientale entre le IVe et le VIIIe s.” in *Handels Güter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert). Akten des internationalen Symposiums Wien, 19.-22. Oktober 2005*, red. Ewald Kislinger, Johannes Koder și Andreas Külzer, 25-44 (Viena: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010).

¹⁴ Florin Curta and Andrei Gândilă, „Hoards and hoarding patterns in the early Byzantine Balkans.” *Dumbarton Oaks Papers* 65-66 (2011-2012): 94-95.

Fig. 1. Principalele localități menționate în text / The main sites mentioned in the text

tare din Balcani, la data de 21 august 544¹⁵. *Campsor*-ul ar fi purtat cu el o mare cantitate de monedă de bronz, pe care ar fi obținut-o direct din atelierul monetar. E greu de crezut totuși că el ar fi avut la dispoziție monedă divizionară mai mică decât *follis* și *hemifollis*, ceea ce ar putea explica prezența dominantă a acestor nominaluri în tezaurele din regiunea centrală și de nord a Peninsulei Balcanice. Soldații nu ar fi putut obține nominaluri mai mici, ca de exemplu *pentanummia* sau *minimi*, decât prin intermediul unor schimburi de piață.

Se poate totuși vorbi de piață (sau de piețe) în regiunile centrală și de nord ale Peninsulei Balcanice din secolul VI? Presupunând, așa cum o fac Mihailo Milinković și Čavdar Kirilov, că așezările fortificate din aceste regiuni erau sate fortificate, unde se duceau țărani ca să vândă surplusul producției lor și să obțină banii necesari cumpărării bunurilor pe care ei înșiși nu le puteau produce? Dimpotrivă, admitând că proprietarii tezaurelor de monede erau soldați, ce ar fi făcut ei cu

¹⁵ Catherine Asdracha, „Inscriptions chrétiennes et proto-byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (IIIe-VIIe siècles). Présentation et commentaire historique.” *Archaiologikon Deltion* 53 (1998): 494-496.

aceste monede dacă nevoile lor de viață ar fi fost acoperite de livrările de *annona*, al căror caracter ar exclude, chipurile, schimburile comerciale? Se poate vorbi de schimburi comerciale în provinciile balcanice ale secolului VI și, în caz afirmativ, ce formă ar fi luat ele? Cum și unde aveau loc schimburile monetare? Articolul de față reprezintă o încercare de a răspunde acestor întrebări folosind descoperirile individuale de monede – o categorie de izvoare arheologice rareori invocată în discuțiile privitoare la economia secolului VI din Peninsula Balcanică (fig. 1).

Spre deosebire de monedele din tezaure, descoperirile individuale au fost până acum folosite în două scopuri diferite. Arheologii și istoricii folosesc descoperirile individuale pentru a data ultima fază de locuire din așezările fortificate de-a lungul Dunării sau din interiorul peninsulei¹⁶. Dimpotrivă, numismații se folosesc de descoperirile individuale pentru a reconstrui ceea ce ei numesc „circulația monetară” dintr-o anumită regiune, pe care o pot apoi lega de evoluții monetare sau economice de mai mare anvergură la scara întregului imperiu¹⁷. Unii, de exemplu, au remarcat că minimi apar în număr mare în centrele urbane din regiunile de coastă, dar nu și în castelele din interior. La Butrint, „economia de nummus” continuă în plin secol VI tocmai pentru că orașul nu era nici nucleu administrativ, nici centru militar¹⁸. În prezența în Tracia a monedelor din atelierul

¹⁶ Alexandru Barnea, „Einige Bemerkungen zur Chronologie des Limes an der unteren Donau in spätrömischer Zeit.” *Dacia* 34 (1990): 285-90; Alexandru Madgearu, „The downfall of the lower Danubian Late Roman frontier.” *Revue roumaine d'histoire* 36 (1997), nr. 3-4: 315-36; Stoian Mihailov, „Life-span of the settlements in the provinces of Moesia Secunda and Scythia as evidenced by coin finds (late 5th-early 7th c. AD).” in *The Lower Danube Roman Limes (1st-6th c. AD)*, red. Liudmil Vagalinski, Nikolai Šarankov și Sergei Torbatov,), 461-76 (Sofia: National Archaeological Institute and Museum, 2012).

¹⁷ Sergei Torbatov, *Ukrepitelnata sistema na provinția Skitiia (kraia na III-VII v.)* (Veliko Tărnovo: Faber, 2002); Peter Guest, „Coin circulation in the Balkans in Late Antiquity.” in *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond*, red. Andrew G. Poulter, 295-308 (Oxford: Oxford University Press, 2007); Andrei Gândilă, „Some aspects of the monetary circulation in the Byzantine province of Scythia during the 6th-7th centuries.” in *Numizmatični, sfragistični i epigrafski prinosi kām istoriata na Černomorskoto kraibrejje. Mejdunarodna konferenția v pamet na st. n. s. Milko Mirčev, Varna 15-17 septemvri 2005 g.*, red. Igor Lazarenko, 301-30 (Varna: Zograf, 2008); Maja Hadži-Maneva, „Early Byzantine coin circulation in Macedonia Secunda.” *Cercetări numismatice* 15 (2009): 107-32; Stoian Mihailov, „Etapi v paričnata țirkulația prez rannovizantiiskata epoha (498-681) v provinția Vtora Miziiia.” *Numizmatika, sfragistika i epigrafika* 6 (2010): 109-22; Alena Tenčova, „Monetni nahodki ot raiona na grad Harmanli kato izvor na ikonomičeskii život na regiona ot načaloto na VI do načaloto na VII vek.” in *Naučni izsledvanii v čest na profesor Ivan Karaiotov po slučai negovata 70-godišnina*, red. Ivan Iordanov, Rosița Angelova, Konstantin Konstantinov și Todor Todorov, 100-14 (Șumen: Universitetsko izdatelstvo «Episkop Konstantin Preslavski», 2011).

¹⁸ T. S. N. Moorhead, „The ancient and early medieval coins from the Triconch Palace at Butrint, c. 2nd century BC - c. AD 600.” *Numismatic Chronicle* 167 (2007): 297.

monetar de la Cartagina și în Dobrogea a celor din monetăria de la Alexandria, Andrei Gândilă vede influența rețelelor comerciale din bazinul mediteranean¹⁹.

Descoperirile individuale au fost numai rareori interpretate arheologic, adică în context. În unele cazuri, numai o singură monedă este menționată pentru întreaga așezare, ca, de exemplu, la Rusalka, pe malul Mării Negre²⁰. Numai câteva monede de secol VI au fost publicate pentru Kaleto lângă Sredeț (în împrejurimile orașului Burgas) sau pentru Symizës lângă Maliq (în împrejurimile orașului Korçë din Albania)²¹. Aceeași constatare e valabilă și pentru așezarea de la Klisura (vechea Germania)²². Dimpotrivă, peste 200 de monede au fost descoperite în castrul de la Voivoda, dar numai împărații pentru care ele au fost bătute sunt menționați, fără nicio informație privitoare la nominaluri sau ateliere monetare²³. Câteva monede descoperite la Pernik au fost publicate corespunzător, printre ele două pentanummia și două monede de câte 16 nummia din atelierul de la Salonic²⁴. La Ibida (Slava Rusă), majoritatea monedelor emise din vremea lui Anastasius și până la domnia lui Heraclius sunt hemifolles, după care urmează folles și pentanummia. Atât printre cele dintâi, cât și printre cele din urmă, cele mai multe exemplare au fost emise sub Iustin II, iar cei mai mulți folles sunt de la Iustinian²⁵. Hemifolles predomină de asemenea în rândul descoperirilor monetare publicate până acum din săpăturile arheologice de la Durostorum (Silistra)²⁶.

¹⁹ Andrei Gândilă, „Going east: western money in the early Byzantine Balkans, Asia Minor and the circumponic region (6th-7th c.)” *Rivista italiana di numismatica e scienze affini* 117 (2016): 129-87.

²⁰ G. Kitov, „Rannovizantiiska krepost v letovište Rusalka na Černo More.” *Muzei i pametniți na kulturata* 11, nr. 3 (1971): 14.

²¹ Maria Balbolova-Ivanova, „Monetite ot m. Kaleto v gr. Sredeț, Burgaska oblast.” *Minalo* no. 1 (1997): 38; Gjerak Karaiskaj, „Gradishta e Symizës në periudhën e vonë antike dhe mesjetë.” *Iliria* 9-10 (1979-1980): 175-186.

²² Svetoslava Filipova, „Moneti ot razkopkite v kāsnoantičniia grad Germaniia.” *Numizmatika i sfragistika* 8 (2001), nr. 1-2: 51-60.

²³ Cvetana Dremsizova-Nelčinova, „Razkopki na gradišteto pri selo Voivoda, Ŝumensko.” *Arheologija* 9 (1967), nr. 3: 30-42.

²⁴ Iordanka Iurukova, „Moneti i pečati ot Perniškata krepost.” *Arheologija* 4 (1962), nr. 4: 40, 42; Evgeni I. Paunov, „Moneti ot razkopkite na kāsnorimsko i rannovizantiisko ukreplenie pri kv. Ťarkva (b. Daskalovo) – Pernik.” *Jurnal za istoričeski i arheologičeski izsledvaniia* nr. 1-2 (2014): 179, 185-186.

²⁵ Mihaela Iacob, „La circulation monétaire à (L)Ibida (Scythie Mineure) du Ve siècle au début du VIIe siècle.” in *Byzantine Coins in Central Europe Between the 5th and 10th Century. Proceedings from the Conference Organized by the Polish Academy of Arts and Sciences and the Institute of Archaeology of the University of Rzeszów under the Patronage of Union Académique Internationale (Programme No. 57 Moravia Magna), Kraków, 23-26 IV 2007*, red. Marcin Wołoszyn (Cracovia: Institute of Archaeology University of Rzeszów, 2009), 70.

²⁶ Svetlana Gančeva, „Monetna ťirculaťiia v kāsnoantičniia kastel v Durostorum (kraia na III-VII

Serii monetare complete din diferite situri arheologice nu au început a fi publicate corespunzător (împreună cu nominaluri și ateliere monetare) decât relativ recent. Monedele emise sub Iustinian sunt cele mai numeroase în rândul descoperirilor monetare din șapte situri selecționate pentru calitatea publicațiilor referitoare la monede (tabela I)²⁷. Se observă imediat preponderența nominalurilor mari, folles și apoi hemifolles (tabela II). Cu toate acestea, cei 41 de minimi emiși sub Anastasius, care au fost descoperiți în cursul săpăturilor de pe dealul Țareveț de la Veliko Tărnovo (toate fiind descoperiri individuale) pun sub semnul întrebării concluziile lui T. S. N. Moorhead privitoare la „economia de nummus”. Minimi sunt menționați și printre descoperirile de monede din orașul de jos de la Caričin Grad, un centru urban din Serbia Centrală ce a fost identificat cu Iustiniana Prima. Din păcate, niciun fel de alte detalii nu au fost publicate în legătură cu aceste monede²⁸. Cu toate acestea, o monedă rară descoperită în cursul săpăturilor sârbo-franceze de la Caričin Grad merită amintită în acest context. Este vorba de o imitație locală a unui hemifollis emis sub Iustin II²⁹. Tot atât de interesantă este situația de la Gabrovo, unde observațiile stratigrafice au dus la concluzia că monede emise în secolele IV și V circulau în secolul VI laolaltă cu cele emise de împărații din acea epocă³⁰. Asemenea monede apar de altfel și în tezaure găsite în interiorul castrelor din regiunea centrală a Peninsulei Balcanice, precum cel găsit în unul dintre turnurile fortificației de la Țari Mali Grad de lângă Belčin³¹. Cele opt pentanummia din atelierul monetar de la Herson care au fost găsite în interiorul castrului de la Capul Kaliakra ar putea, la rigoare, să fie

---

v.)” *Dobrudža* 30 (2015): 459.

²⁷ Konstantin Dočev, „Rannovizantiiski moneti ot Tărnovo (V-VII v.)” *Izvestiia na Regionalen istoričeski muzei – Veliko Tărnovo* 17-18 (2002-2003): 287-98; Cristina Opaț, „Descoperiri monetare în fortificația de la Independența, județul Tulcea.” *Peuce* 10 (1991): 457-458, 468-473; Torbatov, *Ukrepitelnata sistema*, 92-103; Veselin Parușev, „Antični moneti ot Kaliakra.” *Izvestiia na Narodniia muzei Varna* 27 (1991): 26-31; Aurel Vilcu, and Eugen Nicolae, „Monede bizantine descoperite la Sucidava.” in *Arheologia mileniului I p. Chr. Cercetări actuale privind istoria și arheologia migrațiilor*, red. Lia Maria Voicu, 285-321 (București: Oscar Print, 2010), 289-297; Stoian Mikhailov, Rosen Iosifov, „Moneti ot krepostta v mestnostta Gradište kraj Gabrovo.” *Izvestiia na Regionalen istoričeski muzei – Veliko Tărnovo* 27 (2012): 139-81; Edith Schönert-Geiss, „Die Fundmünzen.” in *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, red. Gerda von Bülow and Dietlind Schieferdecker, vol. 4, 213-40 (Berlin: Akademie Verlag, 1991).

²⁸ Vujadin Ivanišević, „Nove i retke varijante ranovizantijskog novča sa Țaričinog [sic] Grada (Justiniana Prima).” *Numizmatičar* 33 (2015): 90.

²⁹ Vujadin Ivanišević, Sonja Stamenković, „Imitația polufolisa Iustina II sa Țaričinog grada (Justiniana Prima).” *Numizmatičar* 32 (2014): 169-76.

³⁰ Mikhailov, Iosifov. „Moneti ot krepostta”, 148.

³¹ Evgeni I. Paunov, „Moneti i monetovidni pametniči (kraia na I v.-kraia na VI vek).” In *Čudoto Țari Mali Grad*, red. Veselin Hadjiangelov, 110 (Sofia: 2013).

puse pe seama comerțului din Marea Neagră, dar o asemenea explicație nu mai e valabilă pentru moneda de 10 nummia bătută în același atelier și descoperită în castrul de la Pčinja, în Macedonia³².

În toate cazurile amintite mai sus, monedele au fost publicate fără niciun context arheologic. Singurul motiv pentru care se menționează faptul că o monedă de la Iustinian a fost găsită în unul dintre turnurile castrului de la Dolno Ţerovo este că ea este, de fapt, ultima monedă din așezare³³. O altă monedă de la Iustinian a fost găsită în bastionul castrului de la Markovi Kuli, lângă Skopje³⁴. Din săpăturile efectuate în turnul 12 de la Murighiol provine un hemifollis de la Iustin II³⁵. De ce anume au fost găsite atâtea monede în interiorul turnurilor nu a fost până acum un subiect serios de discuție, întrucât asocierea dintre monede și turnuri a fost interpretată exclusiv cronologic, adică pentru datarea fazelor constructive ale fortificațiilor în cauză.

Aceste considerații sunt valabile și în cazul monedei de la Iustinian emise în 539/40 și găsite printre urmele incendiului ce a pus capăt locuirii într-o casă descoperită la Troesmis. Dat fiind faptul că moneda nu prezenta urme de uzură, s-a presupus că data emiterii ei ar fi apropiată de data incendiului³⁶. Așa stau lucrurile și cu monedele de la Iustinian, Iustin II și Mauriciu găsite printre urmele incendiilor din case descoperite în castrele de la Hisarlăka lângă Anevo și Castra Rubra (Izvorovo) lângă Harmanli³⁷. În alte cazuri, ca de exemplu cel al numeroaselor monede descoperite în cursul săpăturilor din orașul de jos de la Caričin Grad ori din castrul de la Peștera, nu există niciun fel de informație cu privire la contextul arheologic³⁸.

³² Parușev, Antični moneti; Zoran Georgiev, „Gradište, s. Pčinia – docnoantički i ranovizantiski kastel.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 10 (1985): 199-214.

³³ Dimka Stoianova-Serafimova, „Razkopki na krepotsta pri s. Dolno Ţerovo, Blagoevgradsko.” *Arheologija* 5, nr. 4 (1963): 19.

³⁴ Ivan Mikulčić, Nada Nikuljska. „Markovi kuli, Vodno, Skopje – ranovizantijski grad.” *Arheološki pregled* 18 (1976): 97; Ivan Mikulčić, Nada Nikuljska. „Ranovizantiski grad ‘Markovi kuli’ na Vodno.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 4 (1978): 139-140; Ivan Mikulčić, Nada Nikuljska. „Ranovizantiskiot grad na Markovi kuli na Vodno kai Skopje – istraživanja 1977 godina.” *Macedoniae Acta Archaeologica* 5 (1979): 71-72.

³⁵ Theodor Isvoranu and Aurel Vilcu, „Monede romane și bizantine descoperite la Halmyris.” *Pontica* 43 (2010): 418.

³⁶ Ernest Oberländer-Târnoveanu, „Monede antice și bizantine descoperite la Troesmis (Turcoaia, jud. Tulcea).” *Peuce* 8 (1980): 251.

³⁷ Ivan Džambov, M. Deianova. „Arheologičeski razkopki na krepotsta ‘Hisarlăka’, krai s. Anevo, obština Sopot.” *Arheologičeski otkritiia i razkopki* (2004): 318; Boris Borisov, „Ranovizantijska keramika ot Kastru Rubra.” *Dobrudža* 30 (2015): 278-279.

³⁸ Ivanišević, Nove i retke varijante; Boni Petrunova, „Arheologičeski i numizmatičeski danni za krepotsta Peristera na hălma Sveta Petka v grad Peștera.” in *In honorem professoris Dimităr*

Cu atât mai mult trebuie lăudată recenta publicare a seriei complete de monede din săpăturile de la Odărți, care oferă un prilej rar de a plasa descoperirile pe harta sitului³⁹. Din cauza faptului că faza de locuire medievală a dus la distrugerea unor case romano-bizantine, am lăsat deoparte acele monede despre care se știe că au fost găsite pe stradă, între case sau în afara zidurilor lor. Dimpotrivă, e greu de crezut că exemplarele găsite în interiorul locuințelor ar fi fost „purtate”, adică s-ar afla într-o poziție stratigrafică secundară. Dintre cele 125 de monede găsite la Odărți, ar putea fi cartate 28 de exemplare. Cu toate acestea, unele dintre ele n-au fost cartate, pentru că pe planul așezării nu figurează două case (XXXII și XL). În una dintre ele s-au descoperit trei folles de la Anastasius, Iustin I și, respectiv, Iustin II, precum și un dekanoumion de la Iustinian. Din cealaltă casă provine un hemifollis de la Iustinian și un pentanoumion de la Iustin II. Toate celelalte monede care au putut fi cartate sunt fie folles, fie hemifolles (fig. 2). Aceste două nominaluri apar împreună în trei case: X, XVII și XXXIX. Nu se cunosc detalii privind construcția acestor case și nici amănunte cu privire la alte obiectele de inventar arheologic dinăuntrul lor. Aidoma exemplarelor de la Dolno Țerovo, Markovi Kuli și Murighiol, unele monede de la Odărți provin din turnuri: un hemifollis de la Iustin II în turnul central de plan pătrat (turnul III) și un altul de la Iustin II la intrarea în unul dintre turnurile semicirculare (turnul IV). Amândouă turnurile par să fi fost locuințe. Ceea ce frapează însă este absența oricăror descoperiri monetare din partea de vest a așezării, unde nu a fost găsită decât o singură monedă: un hemifollis de la Mauriciu descoperit în casa XXVI, ce face parte dintr-un grup de două case construit pe ruinele a două alte locuințe din cel de-al doilea sfert al secolului IV⁴⁰.

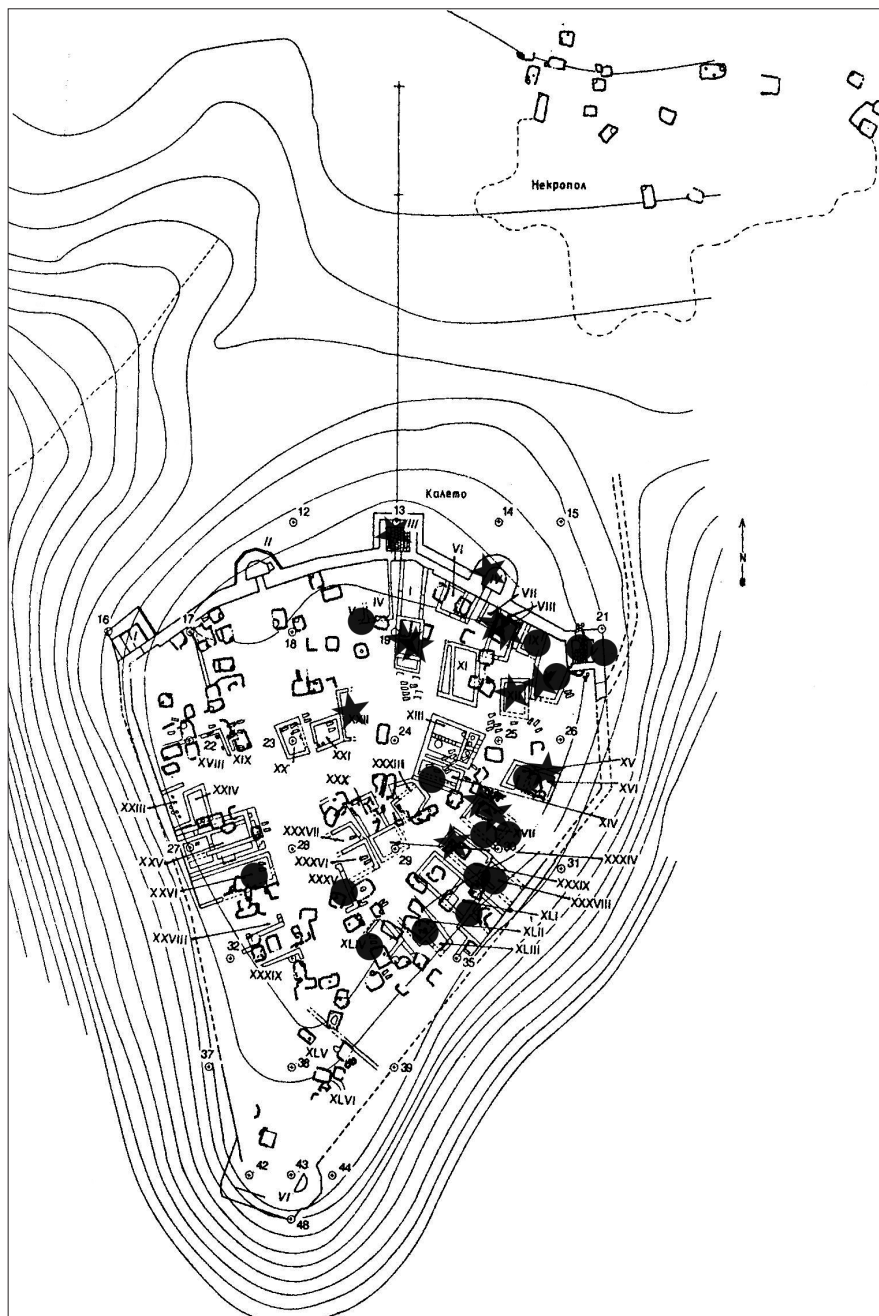
Tot atât de surprinzătoare este răspândirea nominalurilor: hemifolles în partea de nord, iar folles în partea de sud a jumătății de răsărit a așezării. Demnă de remarcat este situația din casa II, ce se află imediat în apropiere de ceea ce autorii săpăturii consideră a fi „corpul de gardă” al garnizoanei de la Odărți. Din casa II provin doi hemifolles, unul de la Anastasius, celălalt de la Iustin II. Dimpună cu acestea, au fost găsite numeroase fragmente de amfore, precum și opaițe. Despre tipurile de amfore nu se știe nimic, dar toate opaițele cunoscute până acum

---

Ovcharov, red. Boni Petrunova și Valeri Grigorov, 215-37 (Sofia: Naționalen arheologičeski institut s muzei – BAN, 2012).

³⁹ Torbatov, *Ukrepitelnata sistema*.

⁴⁰ Liudmila Dončeva-Petkova, Sergei Torbatov, „Zur Chronologie der Architektur der spätrömischen und frühbyzantinischen befestigten Siedlung bei Odărți (Provinz Skythien).” in *Karasura, I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. 15 Jahre Ausgrabungen in Karasura. Internationales Symposium Čirpan/Bulgarien, 1996*, red. Michael Wendel, 237-45 (Weissbach: Beier & Beran, 2001), 244.

Fig. 2. Răspândirea monedelor de bronz în interiorul așezării fortificate romano-bizantine de la Odârți. Cercurile semnalează descoperirile de folles, iar stelele – pe cele de hemifolles. Planul și informația numismatică după Torbatov 2002 / The distribution of copper coins inside the early Byzantine fort at Odârți. Circles mark folles, stars are for half-folles. Plan and data after Torbatov 2002.

din așezarea de la Odărți sunt de tip XXXIII după Constantin Iconomu⁴¹. Astfel de opaițe au fost descoperite și în săpăturile de la Saraçhane din Istanbul, fiind considerate de către John Hayes ca făcând parte dintr-un grup apart – „plain orange class”. Hayes credea că opaițele din Istanbul fuseseră aduse din Bulgaria, unde au fost făcute cu ajutorul tiparelor din turnul de sud-vest al castrului de la Kranevo, lângă Varna, la o distanță de cca 20 km spre sud-est de Odărți⁴². Asocierea dintre astfel de piese de „import” și monede ar putea fi interpretată drept un semn al schimburilor monetare ce aveau loc în casa II, ce ar fi servit drept loc de desfacere a mărfurilor provenite din castre învecinate, unele dintre ele, cel puțin, fiind transportate laolaltă cu livrările de *annona*.

O asemenea interpretare este susținută și de analiza altor complexe arheologice datate cu monede din secolul VI. În două din cele șapte camere ale unui edificiu de mari dimensiuni din partea centrală a orașului de sus de pe muntele Jelica de lângă Čačak (Serbia de Sud) a fost găsit câte un hemifollis de la Iustin II. Judecând după uneltele găsite în acest edificiu (un cosor, o lingură de fier și foarfeci), precum și după armele și echipamentul militar de protecție cu care erau asociate (fragmente dintr-o spadă, dintr-un scramasax și dintr-un coif), avem de a face foarte probabil cu o magazie, o interpretare confirmată și de alte obiecte de inventar, de pildă chei și lacăte⁴³.

La Histria, două monede bătute sub domnia lui Heraclius au fost descoperite într-o casă de lângă templul grec (în așa-numita zonă T). Una din aceste monede se afla într-o cameră alături de o cataramă de bronz fără placă, cu verigă în forma literei B. Mai multe opaițe au fost găsite în această locuință, dimpreună cu fragmente de amfore, de sticlă de fereastră, chiupuri (*dolia*) și capace de vase⁴⁴. Din păcate, niciunul dintre opaițele menționate nu este ilustrat, dar judecând după descoperirile de acest fel de la Histria, ele aparțineau unuia din patru tipuri, dintre care niciunul nu este de producție locală⁴⁵. Spre deosebire totuși de Odărți, distanța de la care asemenea opaițe puteau fi aduse la Histria este de peste 160

⁴¹ Liudmila Dončeva-Petkova, Dimităr Toptanov. „Rannovizantiiska keramika ot s. Odărți, Tolbuhinski okrăg.” *Izvestiia na Narodniia muzei Varna* 18 (1982): 115.

⁴² John W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*. Vol. 2 (Princeton: Princeton University Press, 1992), 83.

⁴³ Mihailo Milinković, *Gradina na Jelici. Ranovizantijski grad i srednjovekovno naselje* (Belgrad: Zavod na ucbenike, 2010), 44-69.

⁴⁴ Dionisie M. Pippidi, Gabriela Bordenache, V. Eftimie. „Șantierul arheologic Histria.” *Materiale și cercetări arheologice* 7 (1961): 229-233; Hamparțumian Nubar, „Monede bizantine de la începutul secolului al VII-lea și sfârșitul cetății Histria.” *Studii și cercetări de numismatică* 3 (1960), 189.

⁴⁵ Florin Curta, „Shedding light on a murky matter: remarks on 6th to early 7th century clay lamps in the Balkans.” *Archaeologia Bulgarica* 20 (2016), nr. 3: 68, 77, 85, 90 și 97.

km, ceea ce nu ar trebui să surprindă, având în vedere faptul că Histria era un oraș de oarecare însemnătate în secolul VI și în primele două decenii ale secolului VII⁴⁶. Există de altfel numeroase dovezi ale legăturilor comerciale dintre Histria și piețe de desfacere din bazinul mediteranean, ca de exemplu vase de sticlă, dar de la Histria provin și multe fragmente de amfore de tip Late Roman 1 și Late Roman 2, dintre care unele au fost găsite dimpreună cu cele două monede de la Heraclius⁴⁷. Rostul uneia din cele două încăperi în care a fost găsită una din cele două monede rămâne pentru moment neelucidat, și în mod special posibilitatea ca această încăpere să fie servit drept magazie își așteaptă încă confirmarea. În orice caz, asocierea monedelor și a amforelor este un indiciu semnificativ al unor schimburi comerciale. O astfel de interpretare va trebui deci admisă și pentru alte așezări din interiorul peninsulei. Săpăturile de salvare efectuate în 1982 în Stara Zagora au adus la lumină urmele unui mare edificiu cu mai multe faze de construcție și reparații datate între secolele II și VI. Din încăperea 3 provin o monedă de la Iustin II și fragmente de amfore⁴⁸.

Unul dintre cele mai impresionante complexe arheologice cu monede din secolul VI este locuința cu trei încăperi descoperită în 1937 în partea de sud a castrului de la Golemanovo kale de lângă Sadoveț, în nordul Bulgariei⁴⁹. Deoarece autorul săpăturii a fost arheologul român Ion Nestor (în ciuda faptului că săpăturile de la Sadoveț au fost efectuate sub conducerea lui Gerhard Bersu), locuința este cunoscută în literatura de specialitate drept „casa Nestor”. Luând în considerație fragmentele de sticlă de fereastră descoperite aici, această casă ar fi fost una dintre cele mai impunătoare din interiorul castrului. Moneda a fost găsită dimpreună cu o pereche de cercei de argint și cu o cruce de argint cu un caboșon central de sticlă roșie, un indiciu sigur al statutului social elevat al proprietarului acestei locuințe. Această interpretare este confirmată și de descoperirea unui tezaur de monede de aur în colțul unei mici încăperi de pe latura de sud a casei. Din tezaur fac parte trei tremisses de la Iustinian, Iustin II și Tiberiu Constantin, precum și patru solidi de la Iustin II, Tiberiu Constantin și Mauriciu. În afară de aceasta, săpăturile au dat la iveală fragmente de amfore și de ceramică de uz comun, precum și un opaiț. Acesta din urmă face parte dintr-un grup de opai-

⁴⁶ Alexandru Suceveanu, Mircea V. Angelescu. „Nouvelles données concernant Histria à l'époque romaine.” *Ktema* 19 (1994): 195-208.

⁴⁷ Constantin Băjenaru, Adela Băltăc. „Depozitul de candelă de sticlă descoperit la Basilica episcopală de la Histria.” *Pontica* 33-34 (2000): 469-513.

⁴⁸ Dimităr Nikolov, Krasimir Kalčev. „Razkopki na obekt 'Mladezhki dom' v Stara Zagora prez 1982 g.” *Izvestiia na muzeite ot Iugoiztočna Bălgariia* 9 (1986): 58-59 și 63-64.

⁴⁹ Syna Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec. Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934-1937* (München: C. H. Beck, 1992).

țe cunoscut numai în regiunea centrală și de nord a Bulgariei de astăzi⁵⁰. Nu se știe unde anume se afla centrul de producție a unor astfel de opaițe, dar niciunul dintre celelalte obiecte de inventar nu este un produs local – nici amforele, nici perechea de cercei, nici crucea, nici fibula turnată cu picior întors pe dedesubt și nici cerealele ale căror semințe arse au fost găsite în locuință, făcând probabil parte din livrările de *annona*⁵¹. Nu mai puțin de cinci hemifolles de la Iustin II și un follis bătut sub domnia lui Iustinian au fost găsite în afara clădirii, anume în mijlocul celor două străzi paralele cu laturile de vest și de est ale casei. Această grupare neobișnuită de descoperiri monetare în interiorul și în jurul „casei Nestor” duce imediat cu gândul la o posibilă implicare a proprietarului ei în schimburi comerciale.

Amfore, ceramică de import (Late Roman C și African Red Slip Ware), sticlă, opaițe și monede de la Iustin I, Iustinian și Iustin II au fost descoperite într-un mare edificiu recent adus la lumină de săpăturile de la Tropaeum Traiani (Adamclisi)⁵². Mai în interiorul peninsulei, mărturiile schimburilor comerciale nu sunt tot atât de limpezi. Un hemifollis găsit în casa 14 de la Ras (Pazariște) lângă Novi Pazar, în Serbia de Sud, era asociat cu un ac de bronz, un opaiț, o seceră, un vârf de săgeată, o piatră de ascuțit și 269 de fragmente ceramice, toate din vase lucrate la roată⁵³. Indiferent dacă opaițul este sau nu de producție locală, în mod sigur nici acul de bronz, nici seceră nu au fost produse la fața locului. Poziția izolată a casei 14 în mijlocul castrului, ca și faptul că moneda găsită acolo este singura din întreaga așezare de la Ras fac dificilă orice presupunere cu privire la funcția acestei clădiri. E greu de crezut că ea va fi servit drept magazie sau magazine, dar e foarte posibil să fi fost o simplă locuință.

O astfel de interpretare trebuie acceptată și pentru casa 5, descoperită în apropiere de zidul de apărare ridicat la Svetinja, în Serbia de Nord, pe o fâșie îngustă de pământ dintre râul Mlava și un vechi braț al Dunării. Vatra din colțul de nord-vest al acestei case este un indiciu clar al faptului că avem de a face cu o locuință propriu-zisă. Cu toate acestea, din inventar făceau parte fragmente de amfore de tip Late Roman 1 și Late Roman 2. Celelalte fragmente ceramice aparțin unei categorii din pastă fină de culoare cenușie cu motive ștampilate, ce își găsește numeroase analogii în complexe din Ungaria și din Transilvania ce au fost

⁵⁰ Vladimir Stoikov, „Käsnoantični lampi ot Karasura (Predvaritelno saobštenie)” in *Paleobalkanistika i starobalgarištika. Părvi esenni naționalni četenii „Profesor Ivan Gălăbov”*, red. Ivan Haralambiev, Kazimir Popkonstantinov și Stefan Iordanov, 503-13 (Veliko Tărnavo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodii”, 2001), 505-506.

⁵¹ Uenze, *Die spätantiken Befestigungen*, 477-478.

⁵² Emilian Gămureac, „Edificiul B1 din sectorul B al cetății Tropaeum Traiani. Considerații preliminare privind cercetările din 2005-2008.” *Pontica* 42 (2009): 276-277.

⁵³ Marko Popović, *Tvrđava Ras* (Belgrad: Arheološki institut, 1999), 95-96.

atribuite gepizilor⁵⁴. În plus, din inventar mai făcea parte și un hemifollis de la Iustin II, emis la Salonic în 574/5. O altă monedă de la același împărat (un follis bătut la Nicomedia în 571/2) provine din casa 4, descoperită la capătul de sud al zidului de la Svetinja. Din inventarul acestei case făceau parte multe fragmente de amfore, dar nu a fost descoperit niciun fragment de ceramică cenușie cu decor șampilat. Alte două monede, amândouă fiind folles emiși la Constantinopol sub domnia lui Mauriciu, provin dintr-o altă clădire construită peste casa 5 la o dată ulterioară, încă și mai aproape de zidul de apărare. Spre deosebire de casa 5, clădirea mai târzie nu avea niciun fel de instalație de foc, iar în inventarul ei nu au fost găsite fragmente de ceramică cenușie cu decor șampilat. Dimpotrivă, inventarul acestei clădiri, la fel ca cel din casele 4 și 5, era dominat de fragmentele de amfore de tip Late Roman 1 și Late Roman 2, cel din urmă reprezentând 83% din întreg inventarul ceramic din clădire. Din inventar mai făceau parte un toc de pieptene de os, o cataramă de fier și un amnar. Într-o grămadă din colțul de nord-est al clădirii, pe podea, se aflau 570 de plăci de armură, care se transformaseră într-o masă mai mult sau mai puțin compactă de fier din cauza incendiului care a distrus clădirea⁵⁵. Plăci de armură lamelară au fost descoperite în numeroase castre din Peninsula Balcanică⁵⁶. Cele mai vechi exemplare sunt cele găsite la Topraichioi într-o *magazie* militară datată în secolul V⁵⁷. Din cauza prafului metalic și a zgurii din umplutura clădirii de la Svetinja, autorul săpăturii a interpretat-o drept fierărie. Dar dimensiunile ei mici nu sprijină această interpretare a unei clă-

⁵⁴ Marko Popović, „Svetinja, novi podaci o ranovizantijskom Viminacijumu.” *Starinar* 38 (1987): 25.

⁵⁵ Popović, Svetinja, novi podaci, 28; Vujadin Ivanišević, „Katalog novca sa lokaliteta Svetinja u Kostolcu.” *Starinar* 38 (1987): 62.

⁵⁶ Mihailo Milinković, „Ranovizantijsko utvrđenje kod Bregovine.” in *Prokoplje u praistoriji antici i srednjem veku*, red. Miloje Vašić și Dragoslav Marinković, 87-116 (Belgrad/Prokoplje: Arheološki institut/Narodni muzej Toplice, 1999), 111, fig. 8/3; Zaharia Covacef, „Ulmetum 2004 – după 90 de ani.” *Pontica* 37-38 (2004-2005): 443; Vujadin Ivanišević, Perica Špehar. „Early Byzantine finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo).” *Starinar* 55 (2005): 148; Vujadin Ivanišević, „Caričin grad - the fortifications and the intramural housing in the Lower Town.” in *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter. Teil 2, 2. Schauplätze*, sub red. Falko Daim și Jörg Drauschke, 747-78 (Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2010), 770, fig. 19/12; Milinković, *Gradina na Jelici*, 86-91 și 98-140; Boško Angelovski, „Late Roman lamellar cuirass from Stobi.” *Folia archaeologica Balcanica* 3 (2015): 425-32; Kiro Ristov, „Gradishte Taor: late antique settlement and fortress.” *Folia archaeologica Balcanica* 3 (2015): 381.

⁵⁷ Damien Glad, „The Empire’s influence on barbarian elites: from the Pontus to the Rhine (5th-7th centuries): a case study of lamellar weapons and segmental helmet.” in *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*, red. Vujadin Ivanišević and Michel Kazanski, 349-62 (Paris/Belgrad: Centre de Recherche d’Histoire et Civilisation de Byzance/Arheološki Institut, 2012), 356.

diri care avea în mod cert o destinație specială. S-a observat că plăcile din grămada din colțul de nord-est al clădirii nu aparțin uneia și aceleiași armuri, ceea ce ar putea duce cu gândul la un atelier de reparații sau la o magazie. În cel dintâi caz, monedele din inventar ar trebui interpretate drept plată a unor servicii de reparații. Marele număr de fragmente de amfore, atât din case, cât și din clădire, dovedește faptul că locuitorii acestei mici așezări erau soldați. Am menționat deja rezultatele analizei semințelor carbonizate din inventarul caselor, care arată că soldații de la Svetinja primeau alimente dintr-un sit învecinat, foarte probabil de la Viminacium. Alimentele vor fi fost transportate până la Viminacium pe Dunăre, după cum indică urmele portului⁵⁸. Dimpneună cu aceste livrări de alimente ar fi sosit și alte mărfuri în cantități mai mici – opaițe sau fibule turnate cu picior întors pe dedesubt din alte provincii balcanice, plăci de armură și vase de sticlă dintr-alte părți ale imperiului. Tot pe această cale vor fi sosit și nominaluri mici folosite în schimburi de piață.

Legătura dintre *annona*, echipamentul militar și monede este de asemenea prezentă în clădirea descoperită lângă unul dintre turnurile de poartă de la Capidava⁵⁹. Clădirea avea trei încăperi, dintre care una conținea 12 amfore (cinci dintre ele aliniat de-a lungul peretelui de nord), mai multe pietre de râșniță, ceramică de import (Africa Red Slip Ware), două opaițe, 23 de greutate pentru războiul de țesut și un *umbo* de scut. Acesta din urmă are numeroase analogii descoperite în castre de secol VI din Peninsula Balcanică⁶⁰. Lângă una din intrările acestei încăperi a fost descoperit un tezaur din 51 de monede de bronz (42 folles și 9 hemifolles), unele găsite într-un fișic, altele căzute una lângă alta pe podea. Pe bună dreptate, Andrei Gândilă a interpretat acest grup de monede drept un tezaur „de circulație” (sau „de urgență”), întrucât el reprezintă un instantaneu al circulației monetare din Dobrogea sfârșitului de secol VI⁶¹. Aceste monede se vor fi aflat laolaltă într-o cutie de lemn ce se afla inițial pe o poliță, pentru a fi la îndemână atunci când cineva avea nevoie de rest în numerar la o plată. Ca și la Svetinja, caracterul comercial al edificiului de la Capidava nu poate fi pus la îndo-

⁵⁸ Mirjana Mirković, „Eine Schiffslände des späten 6. Jahrhunderts bei Viminacium?” in *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Herakleios. Vorträge der internationalen Konferenz Svistov, Bulgarien (1-5 September 1998)*, red. Gerda von Bülow și Alexandra Milčeva, 19-26. (Sofia: NOUS, 1999.)

⁵⁹ Ioan C. Opreș, Alexandru Rațiu, „An early Byzantine building next to the main gate at Capidava.” in *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*, red. Adriana Panaite, Romeo Cîrjan și Carol Căpiță, 193-218 (Brăila: Istros, 2016).

⁶⁰ Alexandru Rațiu, Ioan C. Opreș, „A Romano-Byzantine shield-boss from Capidava.” *Cercetări arheologice* 21 (2014): 425-40.

⁶¹ Andrei Gândilă, „Un tezaur de monede bizantine timpurii descoperit la Capidava.” *Cercetări numismatice* 15 (2009): 87.

ială, dar e necesar să observăm absența oricărui spațiu special („piață”) destinat tranzacțiilor comerciale. Schimburile ce implicau monede aveau loc în aceleași clădiri în care se depozitau alimente și alte bunuri transportate ca *annona* pentru trupele romane din provinciile balcanice. Judecând după materialul arheologic cunoscut până în momentul de față, s-ar părea că bunurile care circulau prin capilarele rețelei de livrări pentru armata din Peninsula Balcanică erau redistribuite prin același sistem de care depindea organizarea internă a castrului. Soldații veneau cu banii obținuți de la *campus* să cumpere bunurile ce le fuseseră aduse prin rețeaua de livrări de stat.

Fără vreo informație privitoare la prețuri nu putem aprecia viteza circulației monetare, dar e de crezut că toate plățile se făceau local și că banii nu circulau prea mult de la un castru la altul. Numai așa se poate explica caracterul uniform al profilului monetar al regiunii de nord a Peninsulei Balcanice, a cărei trăsătură definitorie este caracterul predominant al nominalurilor mari. Dacă, așa cum pare a se fi întâmplat, toate schimburile aveau loc în interiorul unor clădiri cu destinație specială din interiorul castrului, fără niciun fel de loc de piață, atunci nu este greu de imaginat felul în care intermediari de tipul ofițerilor însărcinați cu distribuirea *annonei* ar fi profitat de pe urma poziției lor, pentru a se îmbogăți. Nu există de fapt nicio altă modalitate de a explica diferențierile sociale din interiorul castrului, pe care le pun în evidență obiectele de metal prețioase, tezaurile de monedă de aur sau podoabele de preț (aproape întotdeauna asociate cu portul feminin).

Fără nicio dovadă a unei producții cerealiere pe scară largă, a unor piețe de desfacere și a unei mase monetare diversificate, suntem nevoiți să abandonăm ideea potrivit căreia așezările fortificate din Peninsula Balcanică erau locuite în secolul VI de țărani liberi, care puteau, la rigoare, dar numai temporar, să se schimbe în soldați. În locul acestei idei, analiza materialului arheologic și numismatic ne îndeamnă să afirmăm că aceste așezări erau castru, ale căror principale funcții erau militare, chiar dacă e limpede că soldații din garnizoană trăiau laolaltă cu familiile lor (așa cum rezultă din izvoarele scrise) și nu ezitau să se apuce de grădinarit sau de vânat pentru a-și suplimenta hrana provenită aproape exclusiv din *annona* strânsă în îndepărtatele provincii ale imperiului. Lumea balcanică din secolul VI nu era una de sate fortificate, ci una de castru menținute și întreținute de către stat. Fie că se poate vorbi sau nu de o economie a regiunii balcanice în secolul VI, monedele serveau înainte de toate la facilitarea unor schimburi ce rezultau din livrările de alimente și alte mărfuri controlate de către autoritățile de stat. Tezaurizarea ar fi fost deci rezultatul speranțelor pe care proprietarii tezaurilor și le făceau că vor putea într-o zi să plece din provinciile balcanice și să

investească în alte părți ale imperiului sau să cumpere bunuri la piețele de desfacere de acolo.

Nu poate fi o simplă întâmplare că, în ciuda numărului mare de monede de bronz găsite în Peninsula Balcanică, atât în descoperiri individuale, cât și în tezaure, ele nu erau depuse în morminte, spre deosebire de monedele de aur. Singura monedă de bronz găsită într-un complex funerar din Peninsula Balcanică datat în secolul VI este un dekanoumion de la Iustinian depus într-un mormânt de la Piatra Frecăței⁶². Dimpotrivă, monede de aur au fost găsite în complexe funerare de la Mangalia și Gračanica, precum și în osuarul de la Atena⁶³. Situația din Peninsula Balcanică poate fi mai bine înțeleasă prin comparație cu cea din Crimeea, unde toate monedele de secol VI descoperite în complexe funerare sunt de bronz⁶⁴.

Cu toate acestea, ar fi greșit să tragem concluzia potrivit căreia provinciile balcanice erau dominate în secolul VI de folles și hemifolles. Minimi de la Anastasius au fost descoperiți atât în așezări de pe coastă, cât și în cele din interior⁶⁵. Pentanummia emise la Herson apar pe coasta de vest a Mării Negre, iar cele emise la Cartagina ajung până în interior⁶⁶. Monede de 16 nummia bătute la Salonic în vremea lui Iustinian au fost descoperite nu numai în Macedonia, ci și în regiunea de nord a Peninsulei Balcanice, pe linia Dunării⁶⁷. Dekanummia de la Iusti-

⁶² Aurelian Petre, *La romanité en Scythie Mineure (Ile-VIIe siècles de notre ère). Recherches archéologiques* (Bucharest Institut des Etudes Sud-Est-Européennes, 1987), 76.

⁶³ Constantin Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină* (Bucharest: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1980), 95; Mihailo Milinković, „O tzv. ženskom germanskom grobu iz Ulpijane.” in *Spomenica Jovana Kovachevića*, red. Radovan Bunardžić și Živko Mikić, 143-78 (Belgrad: Srpsko Arheološko Društvo, 2003), 145-146; I. Threpsiadis, „Anaskaphai kai tychaia euremata Attikes, Boiotias kai Euboias.” *Archaiologike ephemeris: ekdidomene tes archaiologikes hetaireias* 110 (1971): 10-11.

⁶⁴ N. I. Repnikov, „Nekotorye mogil'niki oblasti krımskih gotov.” *Izvestiia imperatorskoi arkheologičeskoj kommissii* 19 (1906): 15-17 și 37-38; E.V. Veimarn, Aleksandr I. Aibabin. *Skalistinskii mogil'nik*. Kiev: Naukova Dumka, 1993, 25-26, 76-77 și 160-161; Aleksandr I. Aibabin, Elzara A. Hairedinova. *Das Gräberfeld beim Dorf Lučistoe 1. Ausgrabungen der Jahre 1977, 1982-1984* (Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2009), 110-116.

⁶⁵ Opaïț, „Descoperiri monetare”, 457; Dočka Vladimirova-Aladžova, „Numizmatični danni za krepstta Stana, Ŝumensko, prez rannovizantiiskata epoha.” *Trudove na katedrite Istoriia i Bogoslovie kām Ŝumenskiia universitet „Episkop Konstantin Preslavski”* 2 (1998): 25; Dočev, „Rannovizantiiski moneti”, 292.

⁶⁶ Parușev, „Antični moneti”, 29; Aleksandra Krzyżanowska, „Monety rzymskie i bizantyjskie znalezionie w czasie wykopalisk na grodzisku w Odercy (Bułgaria).” *Slavia Antiqua* 29 (1983): 190.

⁶⁷ Iurukova, „Moneti i pečati”, 42; Mikulčić, Nikuljska, „Ranovizantiiskiot grad”, 71-72; Vilcu, Nicolae, „Monede bizantine”; Mihailov, „Life-span of the settlements”, 141; Vujadin Ivanišević, „Nalazi novta iz istočnog podgradia Ťaričinog grada.” *Leskovacki zbornik* 54 (2014): 42; Stoian

nian (ca și, uneori, de la Iustin I și Mauriciu) au fost găsite peste tot în peninsula, de la Capul Kaliakra și până la Arçar și de la Murighiol până la Butrint⁶⁸. Peisajul economic conturat de răspândirea unora dintre nominalurile cele mai mici pare deci să indice o legătură între castre și acele rețele economice prin care asemenea nominaluri circulau în număr mult mai mare pentru a facilita schimburi comerciale pe piețele urbane. Dat fiind faptul că nu avem nicio dovadă a unor legături directe dintre aceste piețe și castrele balcanice, singura modalitate de a explica prezența, fie și în număr mic, a acestor nominaluri în regiuni atât de îndepărtate de piețele urbane este transportul monedelor deodată și laolaltă cu *annona*. Iar dacă această explicație se dovedește a fi corectă, atunci va trebui să admitem de asemenea că monedele erau menite a da rest în numerar soldaților care cumpărau mărfurile transportate drept *annona*. În lipsa oricărui indiciu de loc de piață în vreunul din castrele balcanice, vânzarea produselor aduse ca *annona* ar fi avut loc în aceleași clădiri în care ele erau depozitate. Felul în care bunurile și monedele erau schimbate în provinciile din nordul Peninsulei Balcanice în secolul VI reprezintă așadar o formă de adaptare la prăbușirea, cu mai mult de un secol în urmă, a economiei agrare bazate pe *villa rustica* și la lipsa unei alternative pentru producția cerealieră, al cărei surplus ar fi putut altminteri să fie vândut pe piață. În lipsa țărănilor din sate, soldații din castre erau deci siliți să fie dependenți de subvențiile de stat.

Mihailov, „Moneti ot Tesalonika s nominal 16 numii, otkriti v teritoriiata na rannovizantiiskata provinčiiia Vtora Meziia.” in *Srednovekovniiat čovek i negoviiat sviat. Sbornik v čest na 70-ta godišnina na prof. d. i. n. Kazimir Popkonstantinov*, red. Rosina Kostova, 609-20 (Veliko Tărново: Faber, 2014).

⁶⁸ Krzyżanowska, „Monety rzymskie i bizantyjskie”, 190; Bistra Boškova, „Coins from the excavations of the antique town Ratiaria.” *Ratiariensia* 2 (1984): 111; Georgiev, „Gradište, s. Pčinia”, 206; Gudrun Gomolka-Fuchs, „Die Kleinfunde vom 4. bis 6. Jh.” in *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, red. Gerda von Bülow și Dietlind Schieferdecker, vol. 4, 167-205 (Berlin: Akademie Verlag, 1991), 186; Opaïț, „Descoperiri monetare”, 468; Parușev, „Antični moneti”, 27; Georgi Atanasov, Ivan Iordanov. *Srednovekovniiat Vetren na Dunav* (Șumen: Izdatelska kušta «Slavčo Nikolov i sie», 1994), 54; Vladimirova-Aladžova, „Numizmatični danni”, 26; Dočev, „Rannovizantiiski moneti”, 294; Moorhead, „The ancient and early medieval coins”, 299.

Tabela I. Descoperiri de monede din șapte situri din regiunea de nord a Peninsulei Balcanice (sec. VI-VII)

	Țareveț	Celei	Gabrovo	Krivina	Murighiol	Kaliakra	Odărți
Anastasius M	28	1	8	1	2	3	5
K	8		7	2	4	3	8
Iustin I M	16	5	8	3	5	4	6
K	13	2	3	1	8	3	10
Iustinian M	33	9	14	11	23	2	19
K	13	3	5	1	8	6	16
I	6	1	2	2	4	9	17
E							4
Iustin II M	10	15	4	5	14	11	22
K	25	19	4	2	16	9	18
E		1					6
Tiberius II M	6	1			4	2	1
K		6				1	1
Maurice M	12	12			7	5	1
K	5	13			4	8	2
I	1	1					
Phocas M	7					7	
K	14					4	
Heraclius M	15					9	

Tabela II. Nominaluri din șapte situri din regiunea de nord a Peninsulei Balcanice (sec. VI-VII)

	M	K	IS	I	E	minimi
Țareveț	127	78		7		41
Murighiol	55	40		4		
Odărți	54	55		18	11	
Celei	43	43	2	2	1	
Kaliakra	43	34		9	8	
Gabrovo	34	19	1	2		
Krivina	20	6		2		

Rezumat

Cuvinte-cheie: cetate, tezaure de unelte de fier și arme, descoperiri monetare singulare, Balcani, economie, comerț, *annona*

Caracterul așezărilor din Peninsula Balcanică în decursul secolului al VI-lea constituie obiectul unor aprinse dezbateri. Amforele și depozitele de unelte și arme de fier au fost aduse în discuție în contextul acestor dezbateri. Materialul arheologic, în special cel referitor la amfore și la sigiliile de plumb, sugerează o însemnătate deosebită a unității administrative create în 537, *quaestura exercitus*, prin combinarea unor provincii bogate de peste mări (insulele din Marea Egee, Caria și Cipru) și a provinciilor de graniță precum Moesia inferior și Scythia minor, cu scopul de a asigura din punct de vedere militar și financiar apărarea acestora din urmă și, prin aceasta, a liniei Dunării. Ceea ce lipsește până în momentul de față din aceste dezbateri cu privire la așezările fortificate din Peninsula Balcanică, la amfore și la comerț este materialul numismatic. Ce-i drept, numeroase tezaure de monede de bronz din secolul al VI-lea au fost descoperite în așezări fortificate, inclusiv în cele din care provin și depozite de unelte și arme de fier. Până acum, însă, descoperirile individuale de monede din aceste așezări nu au fost privite ca descoperiri arheologice. Monedele rămân încă o categorie de material arheologic nevalorificată pe deplin în dezbaterile recente privitoare la economia provinciilor balcanice în secolul al VI-lea. Articolul examinează contextul arheologic în care apar monedele de secol VI. Fie că se poate vorbi de o economie a provinciilor balcanice din secolul al VI-lea, fie că nu, monedele au fost în mod clar folosite pentru a facilita schimburile ce rezultau din livrările de alimente și de bunuri de la stat. Circulația monedelor se află în legătură cu *quaestura exercitus*, unitatea administrativă introdusă în 536, iar moneda de bronz de nominal mic din așezările fortificate din Peninsula Balcanic nu putea fi obținută de la piață (căci nicio piață nu a fost până acum descoperită în vreo așezare), ci a fost transportată din afara provinciei odată cu livrările de *annona*.